

ТИПОЛОГІЯ КОДІВ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПАРАЛІНГВАЛЬНІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Демиденко Г. Г. Типологія кодів культури в українській паралінгвальній фразеології.

У статті розглянуто поняття «код культури», а також з'ясовано особливості репрезентації культурних кодів, засвідчених у паралінгвальних фразеологізмах української мови. Окреслено систему етнокодів духовної культури, які співвідносяться з образами фразеологізмів, здебільшого зважаючи на компонентний склад стійких зворотів.

Ключові слова: код культури, лінгвокультура, паралінгвальний фразеологізм, етнокодівання позамовної дійсності.

Демиденко А. Г. В статье рассматривается понятие «код культуры», а также исследуются особенности репрезентации культурных кодов, представленных паралингвистическими фразеологизмами. Обозначена система этнокодов духовной культуры, которые соотносятся с образами фразеологизмов, прежде всего обращается внимание на компонентный состав устойчивых выражений.

Ключевые слова: код культуры, лингвокультура, паралингвистический фразеологизм, этнокодирование внеязыковой действительности.

Demydenko H. H. Cultural codes typology in Ukrainian paralinguistic phraseology.

The article deals with the «cultural code» concept and clarifies features representing cultural codes, fixed in Ukrainian paralinguistic phraseology. It reviews ethnocodes system of Ukrainian culture, which correlates to the phraseology images, mostly based on the component structure of set expressions.

Key words: cultural code, lingvoculture, paralinguistic phraseologism, ethnocoding of extralinguistic reality.

У сучасній теорії мови активізуються дослідження, яким притаманне поєднання лінгвістичних й екстралінгвальних факторів,

що впливають на способи вербалізації та кодифікації уявлень людини про світ і саму себе як носія певної культури в рамках антропоцентричної парадигми новітньої лінгвістики.

У царині фразеології тема національно-культурної своєрідності є досить традиційною для наукових пошуків, а через культурно марковані сталі вислови колективна пам'ять етносу зберігає зв'язок із культурним кодом. Етнокодунання культури, що здійснюється засобами фразеології, зважаючи на ментальний і духовний рівень, через вербальний зріз корелює з образами тих чи тих культурно маркованих фразем. Основною ланкою в лінгвокультурологічному й етнолінгвістичному аналізах фразеологізмів обираються передусім коди культури (Г. Багаутдинова, М. Ковшова, В. Красних, Л. Петрова, Л. Савченко, О. Снитко, В. Телія та ін.). Проте й на сьогодні значний обсяг питань, пов'язаних з лінгвалізацією комунікативно-культурного тла етносу залишається вкрай маловивченим.

Мета статті полягає в тому, аби з'ясувати особливості реалізації системи етнокодів культури у специфічному пласті зворотів на позначення невербальних дій, поведінкових актів представників української лінгвоспільноти. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) визначити специфіку реалізації тих чи тих культурних кодів лінгвоодинаціями, зважаючи на досягнення мовознавчої науки; 2) відстежити культурно зумовлені компоненти у значенні стійких висловів, пов'язаних із невербальними засобами спілкування.

В. Красних, розмірковуючи над поняттям «код культури», порівнювала його з «сіткою, що культура накинула на навколишній світ, яка членує, категоризує, структурує й оцінює його» [3, с. 232–233]. Дослідниця виокремлює такі основи коди: соматичний, просторовий, часовий, предметний, біоморфний, духовний, що визначають спосіб репрезентації ментальних операцій та експлікують національно-культурні особливості сталих виразів. Логічним продовженням наукової розробки класифікацій і меж культурних кодів є роботи зарубіжних і вітчизняних учених. На підставі комплексного аналізу досить розлогу та містку системну класифікацію кодів і субкодів культури, трансформовану на фразеологічний пласт, пропонує Л. Савченко, і визначає такі культурні коди: субстанціональні (антропний, соматичний, зооморфний, фітоморфний, предметний, природний), концептуальні (спатіальний, темпоральний, геометричний, колоративний, квантитативний, мороріальний, каузативний,

аксіологічний, кваліфікативний) і вербальний код [6, с. 92–93; с. 125]. Такий розподіл культурних кодів не викликає принципівих заперечень, адже в межах антропного коду розглянуто антропо-емоційний субкод й антропо-діяльнісний субкод, який залучає до свого арсеналу «сукупність номінатем на позначення будь-яких дій, виконуваних людиною, притаманних їй процесів, фізичного стану, жестів і мімічних рухів, просторових вимірів» [6, с. 111–112]. Ієрархічне виокремлення таких мікрокодів культури, як: антропо-жестового (*махнути рукою, бити чолом*), антропо-мімічного (*скривити рот, вишкірити зуби*) та антропо-поведінкового (*рвати на собі волосся, лизати п'яти*) можна вважати доцільним з урахуванням того, що вирази на позначення невербальної комунікації загалом не мають закріплених позицій у системах сучасних наукових парадигм. Частково запропоновані до аналізу фраземи розглядаються в межах соматичного коду, очевидно, тому, що він є найдавнішим, і взагалі пізнання навколишньої реальності та її окультурення людина почала з себе, застосовуючи свої знання про себе, своє тіло щодо об'єктивної дійсності. Як справедливо зазначає Л. Петрова, «переведення системи жестів у систему так званих жестових фразеологізмів, що дає змогу адекватно описати перевтілення тіла як фізичної, природної матерії в тіло як носія атрибутів культури, називається в семіотиці процесом окультурення тіла» [5, с. 135]. Зазначена тенденція характерна й для паралінгвальних стійких зворотів – особливих складених лінгвальних знаків, що переводять невербальний код у вербальний, займають периферійне положення в загальній фразеологічній системі української мови. Однією з характерних ознак таких сталих зворотів є те, що вони належать здебільшого до соматичних висловів із вказівкою на активні й пасивні органи руху (наявні чи відсутні у структурі). Наприклад: *покласти руку на серце* [СФУМ, с. 535]; *показати кулак* [СФУМ, с. 533]; *аж за голову взятися* [СФУМ, с. 61]; *дуги губи* [СФУМ, с. 223]; *кривити рот* [СФУМ, с. 313]; *метнути очима* [СФУМ, с. 386]. Зважаючи на це досить важливо підкреслити, що концептуалізація частини тіла в культурі певної лінгвоспільноти пов'язана з процесами сприйняття «наївним» носієм мови об'єктивної реальності, увиразненої соматичними об'єктами, і це дає підстави говорити про наївну семіотичну концептуалізацію тіла і його частин [4].

Звертає на себе увагу й те, що дехто з науковців, як-от С. Іванова, розглядає окремо поведінковий код, що являє собою метахарактеристику мовної особистості та є типовим для окремої

лінгвокультурної спільноти, якщо він отримав своє переосмислення і вербально зафіксований. Представники іншої етнокulturи мають уявлення про такий спосіб комунікативного реагування, однак тим не менш він не узагальнений колективною пам'яттю народу [2, с. 99]. Відтак виникає питання про те, який культурний код репрезентують паралінгвальні фрази, пов'язані з невербальною поведінкою. Як уже зазначалося, досліджувані сталі звороти, зазвичай мають у своїй структурі лексику на позначення назви тіла (*голова, рука*), наприклад: *схилити голову, подати руку*, і тому співвідноситься, вказує Л. Савченко, з соматичним культурним кодом [6, с. 90], тоді як *подати руку, махнути рукою, уклонитися землі* [6, с. 112] демонструють антропний код. Дискусійним, на наш погляд, є місце поведінкового коду / мікрокоду вже з тієї причини, що жести і міміка людини є поведінковими актами, і виявляється необґрунтованим розмежування паралінгвальні фрази *задерти голову* – «заснитися» і *рвати на собі волосся* – «переживати» до різних підгруп.

Такі розмірковування щодо наукових розробок, пов'язаних з культурною детермінацією фразеологічного фонду мови, наштовхують на твердження про значущість умовно «невербального коду» – безпосереднього ілюстратора поведінкових тактик спілкувальників в українському етнопросторі. Паралінгвальні сталі вислови, внутрішня форма яких подає цілісну картину світосприймання лінгвоспільноти, постають у національно-культурному ключі як «вмістилища знань» і регулятори тих чи тих актів у міжособистісній взаємодії.

Насамперед варто зазначити, що реалізація найвиразнішого з кодів – соматичного – є найбільш засвідченою, однак водночас виникають труднощі під час витлумачення національно-культурної конотації. За нашими спостереженнями, етнокulturний компонент вирізняється в паралінгвальних фразах, які демонструють соматичний, просторовий, предметний культурний код.

Лексичне наповнення зворотів *встромити очі в землю* [СФУМ, с. 133] – «не дивитися прямо на кого-небудь, потупити погляд»; *потопити очі [в землю]* [СФУМ, с. 551] – «дивитися вниз від сорому, ніяковості й т. ін.; засоромитися, зніяковіти»; *опускати очі [в землю, додолу]* [СФУМ, с. 468] – «відчуваючи незручність, сором, збентеження і т. ін., дивитися **вниз**; засоромитися, знітитися» втілює уявлення про *землю* як нижню частину особистого й групового комунікативного простору. Відводячи очі при соромі, людина оцінює

просторові можливості задля уникнення прямого контакту з опонентом, тому досліджувані фрази завдяки компонентному складу окреслюють «просторовий код культури, пов'язаний із членуванням простору, абсолютною і відносною локалізацією людини і предметного світу» [6, с. 69].

За нашими спостереженнями, в українській мові кокетство як поведінкова реакція представлена рядом зворотів: *посилати бісики* [СФУМ, с. 547]; *пускати бісики [очима (оком)]* [СФУМ, с. 584]; *пускати гудзики [очима (оком)]* [СФУМ, с. 584]; *пускати гедзики* [СФУМ, с. 584]. Культурно-національні особливості вбачаємо у звороті *пускати гудзики [очима (оком)]*, де фіксуємо наявність специфічних лексем (*гудзик, гедзь, бісик*) у складі паралінгвальних фразем. «Багатство» фразеологічного матеріалу української мови, відповідно, і невербальної поведінки закоханих осіб цікаво демонструє іменник *гудзик* – «предмет, перев. круглої форми, що служить застібною в одязі або використовується як прикраса» [ВТССУМ, с. 270]. Він позначає предметно-костюмний субкод культури, пов'язаний із предметами одягу, аксесуарами, тканинами [6, с. 122]. Можна припустити: саме округлість форми уможливила асоціативні зв'язки між органом зору, зокрема зіницею, здатною до розширення, і засобом для застібання одягу. На окремі ознаки кокетливого погляду вказує й іменний компонент *гедзь* – «велика муха, від укусів якої тварина кидається з боку в бік, ніби вередуючи; символізує інтригу» [1, с. 165].

Культурну конотацію фразеологізмів, які характеризують мовчання, можемо прослідкувати завдяки словам-компонентам, співвіднесеним із предметним культурним кодом, як-от: *брати язика на гапличок* [СФУМ, с. 43]; *набирати води в рот* [СФУМ, с. 415]. Мовець існує в особисто створеному інформаційному середовищі – у світі предметів і явищ, які є знаками й у яких закодовано різноманітну інформацію. Наприклад, лексема *гапличок* ← *гаплик* позначає «металеву зачіпку, що пришивається проти петлі до одягу і служить застібною» [ВТССУМ, с. 222], і позначає предметно-костюмний субкод культури [6, с. 122]. Інша ілюстрація фіксує лексему *вода*, що являє собою природно-стихийний субкод [6, с. 123], і засвідчує стереотипність сприйняття дійсності. Вочевидь образ ситуацій мовчання в паралінгвальних зворотах узгоджується зі стійким уявленням про образ дії: за наявності в роті сторонніх речовин індивід дійсно втрачає здатність говорити.

Як стверджує аналізований матеріал, у фразеологічному фонді наявні фраземи, що вказують на перебування під чийось впливом, залежність від інших людей, як-от: *тримати під каблуком* – «беззастережно підкоряти своїй волі, робити повністю залежним від себе (перев. чоловіка від дружини)» [СФУМ, с. 723]; *держатися (триматися) за спідницю* [СФУМ, с. 194]; *держатися запаски* [СФУМ, с. 194]. Наведені лінгвоодиниці позначають «не виявляти самостійності, підкорятися впливу якої-небудь жінки (про чоловіків)». Предметно-костюмний субкод реалізується відповідними компонентами (*каблук, спідниця, запаска*), експлікує згорнутий культурно-гендерний смисл і цим бере участь у культурному усвідомленні й образу сталого вислову. Окрім того, етнокультурної виразності надає жестовій фраземі іменниковий варіант *запаска* – «жіночий одяг у вигляді шматка тканини певного розміру (перев. вовняної), що використовується замість спідниці для обгортання стану поверх сорочки» [ВТССУМ, с. 411].

Насамкінець зауважимо, повний перелік культурних кодів на сьогодні остаточно не сформований; нині, очевидно, питання класифікації кодів культури залишається відкритим, актуальним, потребує подальшого доопрацювання та уточнення. Виокремлені в дослідженні коди культури можна вважати універсальними, адже всі вони співвідносяться з антропростором, у центрі якого знаходиться людина.

Результати представленої наукової розвідки є передумовою для подальших розробок у царині етнолінгвістики, етнофразеології, зокрема перспектива мовознавчих пошуків полягає у встановленні етнічних рис духовного коду.

Література

1. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
2. Иванова С. В. Лингвокультурологический аспект исследования языковых единиц : дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.19 / Иванова Светлана Викторовна. – Уфа, 2003. – 364 с.
3. Красных В. В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология : [курс лекций] / Виктория Владимировна Красных. – М. : ИТДК «Гнозис», 2002. – 284 с.
4. Крейдлин Г. Е. Части тела в русском языке и русской культуре [Электронный ресурс] / Г. Е. Крейдлин, С. И. Переверзева // Проект Института лингвистики РГГУ. – Режим доступа : http://www.llsh.ru/2007/papers/Kreyd_Perev2007.pdf.
5. Петрова Л. И. Человеческое тело и эмоции в контексте лингвокультурологии / Л. И. Петрова // Вестник Псковского государственного педагогического университета. – 2007. – Вып. 1. – С. 133–144.

6. Савченко Л. В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови : етимологічний та етнолінгвістичний аспекти : [монографія] / Любов Василівна Савченко. – Сімферополь : Доля, 2013. – 600 с.

Перелік умовних скорочень

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.–Ірпінь : ВТФ Перун, 2009. – 1736 с.

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.